

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/148-151>

Süsəngül Mahmudova
Odlar Yurdu Universiteti
magistrant
susannamahmoudva@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ ZAMANI İDİOMLARIN TƏRCÜMƏ PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

Tərcümə dünya milli mədəniyyətinin mütərəqqi inkişaf mərhələsinə yaxından təsir göstərən, onun ayrılmaz və inkaredilməz zəruri şəxslərindən biridir. Dünya miqyasında elə bir ölkəyə, milli ədəbiyyata, dilçiliyə rast gəlmək olmaz ki, bu sahəyə biganə yanaşsın, onun təsirindən gen-bol bəhrələnməsin. Belə bir mürəkkəb quruluşa malik olan, yaradıcılıq prosesində ciddi məsuliyyət tələb edən tərcümə, dövrən asılı olmayaraq, hərəkətedici faktor kimi həmişə ön sıralarda dayanmışdır.

İdiomlar müxtəlif millətlərdən olan insanların dini inanclarını, mədəniyyətlərini və onların mədəniyyətlərinə xas olan xurafatları, müxtəlif ideologiyaları kimi bir çox mədəni cəhətləri əhatə edə biləcək şəkildə geniş əhatəyə malikdir. Praktik olaraq idiomlara bütün xalqların mədəni irsinin tərkibində rast gəlmək mümkündür.

Məlumdur ki, tərcümə geniş mənada beynəlxalq mədəniyyətlərarası kommunikasiya müstəvisində bir dilin semantik kod işarəsinin digəri ilə əvəzlənməsi kimi anlaşılar. Buna görə də məqalədə və dissertasiya işində müxtəlif məqamlarda idiomların tərcüməsi ilə bağlı müəyyən çətinliklərin olduğu göstərilmişdir. Belə problemlərdən bir neçəsi qeyd edilmişdir: 1) idiomun ekvivalenti olmaya bilər; 2) idiomun oxşar qarşılığı ola bilər; 3) bir idiom eyni zamanda həm hərfi, həm də idiomatik mənada işləyə bilər; 4) idiomların istifadə olunma biləcəyi kontekstlər müxtəlifdir.

Açar sözlər: *İngilis dili, Azərbaycan dili, dilçilik, fonetika, leksikologiya, morfolojiya, tərcümə, idiomlar*

Susengul Mahmudova
Odlar Yurdu University
master student
susannamahmoudva@gmail.com

Translation principles of idioms during the translation from English to Azerbaijani language

Abstract

Translation is one of its inseparable and undeniably necessary branches, closely influencing the stage of progressive development of world national culture. It is impossible to find a country, national literature, linguistics in the world that is indifferent to this field and does not benefit widely from its influence. Translation, which has such a complex structure and requires serious responsibility in the creative process, has always been at the forefront as a driving factor, regardless of the era.

Idioms have a wide scope to cover many cultural aspects such as religious beliefs, cultures and superstitions of people of different nationalities and different ideologies. Practically, idioms can be found in the cultural heritage of all nations.

It is known that translation is widely understood as the replacement of the semantic code sign of one language by another at the level of international intercultural communication. Therefore, in the article and in the dissertation, it was shown that there are certain difficulties related to the translation of idioms at various points. Several such problems have been mentioned: 1) the idiom

may not have an equivalent; 2) an idiom may have a similar counterpart; 3) an idiom can be used in both literal and idiomatic sense at the same time; 4) the contexts in which idioms can be used are different.

Keywords: *English language, Azerbaijani language, linguistics, phonetics, lexicology, morphology, translation, idioms*

Giriş

Dilin əsas vahidlərini təyin edərkən dilçilik sahəsində aparıcı mütəxəssislərin əksəriyyəti, eləcə də L.S.Viqotski bu və ya digər bir sistemin əsas vahidi adı altında qeyd edir ki, “belə bir analiz, tədqiqin məhsulu var və bütövlükdə hər bir komponent bu sistemə xas olan bütün əsas xüsusiyyətləri özündə ehtiva etməlidir, və bu komponentlər də parçalana bilməyən, ayrılıqda təhlil edilə bilməyən hissələrdir”.

Dilçilikdə fərqləndirilmələr əsasında dil vahidləri bunlardır: fonem, morfem, söz, cümlə və mətn (Axundov, 2006: 170).

Dil iyerarxik şəkildə təşkil edilmiş işarələr sistemidir, bu o deməkdir ki, hər bir səviyyə digərinin sələfidir və hər bir sonrakı səviyyə əvvəlkinə əsaslanır.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, hər səviyyədə həm dil vahidi, həm də nitq vahidi vardır. Dilin bütün vahidləri mücərrəddir.

Məlumdur ki, leksikologiya dilçiliyin bir sahəsi, dil haqqında elmdir. Leksikologiya termini iki yunan morfemindən ibarətdir: 'söz, ifadə' mənasını verən lexis və 'öyrənmə, bilik bölməsi' mənasını verən loqos. Beləliklə, Leksikoloji termininin hərfi mənası “sözün elmi” deməkdir. Hərfi mənə isə dilçilik elminin bu sahəsinin məqsədləri və mövzusu haqqında yalnız ümumi anlayışı verir, çünki onun bütün digər sahələri də sözləri bu və ya digər şəkildə onlara müxtəlif rakurslardan yanaşaraq nəzərə alır. Məsələn, fonetika dilin fonetik quruluşunu, yəni onun səs sistemini araşdırır, fonemlər və intonasiya nümunələri, sözün xarici səs formasının öyrənilməsi ilə məşğul olur. Leksikologiya ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olan qrammatika dilin qrammatik quruluşunu öyrənir. Sözlər arasında qrammatik əlaqələri ifadə edən müxtəlif vasitələrdən və sözlərin söz qruplarına və cümlələrə birləşdiyi nümunələrə aiddir (Həsərat, 2005: 368).

Dilçiliyin bir sahəsi kimi leksikologiyanın özünəməxsus məqsəd və elmi tədqiqat metodları vardır, onun əsas vəzifəsi lüğətin mənşəyi, inkişafı və hazırkı istifadəsi baxımından öyrənilməsi və sistemə təsvirindən ibarətdir. Leksikologiya sözlər, dəyişən söz qrupları, frazeoloji vahidlər və sözləri təşkil edən morfemlərlə məşğul olur.

Biz belə bir fərziyyədən çıxış edirik ki, söz dil sisteminin əsas vahidi, linqvistik təhlilin morfoloji cəhətdən ən böyüyü, sintaktik müstəvisində isə ən kiçiyidir. Söz dil sistemi daxilində struktur və semantik varlıqdır (Abbasəliyeva, 2018).

Ümumilikdə, sözlər dilin ən əsas sütunlarıdır. Çünki sözlər və lüğətlər olmazsa həmin dil də olmaz. Etimoloji cəhətdən ingilis dilininə lüğəti homojen olmaqdan uzaqdır. O, iki təbəqədən ibarətdir - yerli söz ehtiyatı və alınma söz ehtiyatı.

Söz və sözün mənası anlayışlarını müəyyən etmək problemlidir və bu, leksik semantikanın əsas terminologiyasını təyin edərkən qarşılaşdığı çətinliklərdə əks olunur. Bu, qismən “söz” termininin özünün çoxmənalı olmasından asılıdır.

Söz mənasının öyrənilməsi 19-cu əsrdə tarixi-filoloji semantikanın doğulması ilə yetkin akademik müəssisəyə çevrildi. Halbuki sözün mənası ilə bağlı məsələlər əvvəlki dövrlərdə çox müzakirə mövzusu olmuşdur. Söz mənasına üç əsas klassik yanaşmanı ayırd edə bilərik: spekulativ etimologiya, ritorika və klassik leksikoqrafiya (William Strunk, 2019: 58).

Mənə linqvistik işarənin bir hissəsini təşkil edən obyektlərin, hadisələrin və ya münasibətlərin şüurumuzda müəyyən əks olunmasıdır – bu onun daxili tərəfi adlanır, səs forması isə onun xarici tərəfi kimi fəaliyyət göstərir.

Grammatik mənə sözlər arasındakı münasibətlərin nitqdəki ifadəsi kimi müəyyən edilir. Grammatik mənə leksik mənadan daha mücərrəd və ümumiləşmişdir.

Leksik məna. Müxtəlif müəlliflərin leksik mənaya verdiyi təriflər, təfərrüatı ilə fərqlənsə də, o əsas prinsipdə birləşir: onların hamısı qeyd edir ki, leksik məna müəyyən dil sistemi vasitəsilə məfhumun və ya duyğunun reallaşmasıdır.

Sözün materiyasını ifadə edən xarici tərəfi – fontik tərkibi olduğu kimi, daxili forması da vardır. Sözün bu daxili forması şüurumuzun xarici aləmə olan münasibəti və onu dərk edilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Deməli hər hansı bir söz bu və ya digər bir anlayışın adını, təfəkkür kateqoriyası olan məfhumlardan birini ifadə edir. Sözlərə məhz bu baxımdan yanaşıldıqda, aydın olur ki, onlar çox rəngarəng olması ilə izah edilir (Трыбейко, 1960: 256).

Sözün fonetik tərkibi onun “təbiət materyasını” təşkil etsə də bu fonetik tərkibin sözün ifadə etdiyi əşyanın məzmunu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu o deməkdir ki, əşya ilə onun tələffüz forması arasında, həmçinin səs kompleksi ilə məfhum arasında heç bir eyniyyət yoxdur. Əgər sözün səs tərkibi ilə ifadə etdiyi məna arasında bir eyniyyət olsa idi, o zaman dünyada müxtəlif dillər yox, yalnız bir dil olardı (Илербак, 1981: 283).

Müəyyən bir məfhum bütün xalqlarda təqribən eyni cür dərk olunduğu halda, hər xalq bu məfhumu müxtəlif səs tərkibi ilə ifadə edir. Məsələn, 5 rəqəmi bütün xalqlar üçün eyni bir kəmiyyət bildirdiyi halda, azərbaycanca – *beş*, rusca – *пять*, ərəbcə – *xəmsün*, farsca – *pənc*, almanca – *fünf*, ləzgicə – *vad*, ingiliscə – *five* və s. sözlər ilə ifadə olunur.

Bundan başqa, bir dilin özündə belə eyni məfhum müxtəlif münasibətlərlə əlaqədar olaraq müxtəlif səs tərkibi ilə (sözlərlə) də ifadə oluna bilər. Məsələn, simic – xəsis – bərk – göy və s. kimi sözlər pul toplamağa olduqca həris, xərcləməkdən boyun qaçıran adam mənasında işlədilir (Abdullayeva, 2018: 17).

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində idiomların tərkib hissəsi olan komponentlər həm say, həm semantika, həmçinin semantik əlaqələr baxımından, bütöv mənanın formalaşmasında birbaşa öz təsirini göstərir. Belə ki, idiomların bir sıra xüsusiyyətlərini araşdırarkən onların mənalarının leksik məna ilə qarşılaşdırılması məqsəduyğun hesab edilmir. Bu zaman aydın olur ki, bütöv elementləri bir-birindən ayırmaq çətin olduğu kimi onlar arasında olan bağlılığı da aradan qaldırmaq mümkün olmur. İnsanla bağlı olan ifadələr həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində (idiomlar) çoxluq təşkil edir. Məlumdur ki, insanın xarakteri müsbət və mənfi cəhətlərlə doludur. Məhz bu səbəbdən insana xas olan xüsusiyyətlərin mənfi və müsbət cəhətlərini özündə ehtiva edən ifadələr, birləşmələr, idiomlar dissertasiya işində geniş təhlil olunmuşdur (Bağırov, 1985: 140).

İngilis sözlərinin çoxhecalı olması və kök sözlərin üstünlük təşkil etməsinə görə çoxmənalılıq (polysemy) ingilis dili lüğəti üçün çox xarakterikdir. Sözün tezliyi nə qədər çox olarsa, onun semantik strukturunu təşkil edən mənaların sayı da bir o qədər çox olur. Tezlik, söz uzunluğu və çoxmənalılıq arasındakı əlaqəni ifadə etmək üçün "Zipf qanunu" (Zipf's law) kimi tanınan xüsusi düstur işlənilib hazırlanmışdır: (the shorter the word, the higher its frequency of use; the higher the frequency, the wider its combinability, i.e. the more word combinations it enters; the wider its combinability, the more meanings are realised in these contexts) söz nə qədər qısa olsa, onun istifadə tezliyi bir o qədər yüksək olar; tezlik nə qədər yüksək olarsa, onun birləşmə qabiliyyəti bir o qədər geniş olar, yəni daha çox söz birləşməsinə daxil olur; onun birləşmə qabiliyyəti nə qədər geniş olarsa, bu kontekstlərdə bir o qədər çox məna reallaşır (Bradford, Richard, 1993).

Polisemiyada (çoxmənalılıqda) problem müxtəlif leksik-semantik variantların qarşılıqlı əlaqəsidir. Bütün leksik-semantik variantlar üçün ortaq bir semantik komponent olmaya bilər, lakin hər variantda digərlərindən ən azı biri ilə ortaq bir şey var. Sözün bütün leksiko-semantik variantları birlikdə götürülərək onun semantik quruluşunu və ya semantik paradigmasını təşkil edir (Paşayeva, Cəfərova, 2006: 240; 11).

Nəticə

Məlumdur ki, Azərbaycan dili üçün xüsusi idiom lüğəti hazırlanmayıb. Dissertasiya işinin də məqsədi idiomatik ifadələri İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən tələbələrin qarşılaşdıqları əsas çətinlikləri işıqlandırmaq və idiomatik ifadələri İngilis dilindən Azərbaycan

dilinə tərcümə etməkdə tələbələrə kömək edə biləcək bəzi tərcümə strategiyalarını müzakirə etməkdir.

Dissertasiya işində və məqalədə ingilis dilindən azərbaycan dilinə tərcümə zamanı idiomların tərcümə prinsipərindəki təhlillər göstərdi ki, bu çətinliklərə müxtəlif situasiyalarda rast gəlinir. Həmçinin, idiomatik ifadələrin yarada biləcəyi problemləri həll etmək üçün bir sıra strategiyalardan bəhs edildir: 1) oxşar mənə və formada idiomdan istifadə; 2) Oxşar mənalı, lakin bir-birinə bənzəməyən deyimdən istifadə etmək; 3) Parafraza ilə tərcümə və s.

Aydın ki, idiomatik ifadələrin tərcüməsi üçün dəqiq və əvvəlcədən müəyyən edilmiş bir yol yoxdur, lakin hansı strategiyanın həyata keçirilməsinə qərar vermək lazımdır. Sosial-lingvistik və mədəni aspektlərin mühüm rolları bir sıra misallarla göstərilmişdir ki, iki mədəniyyət və dil bir-birinə nə qədər eynidirsə, idiomatik ifadələrin tərcüməsi prosesi də bir o qədər asanlaşır.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A.A. (2006). Ümumi Dilçilik (dərslük). Bakı: “Şərq-Qərb”, 280 s.
2. Həsərat, H.Ə. (2005). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası (dərslük). Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 452 s.
3. William Strunk, Jr. (2019). The Elements of Style. Independently published, 70 p.
4. Abbasəliyeva, R.Z. (2018). Dildə ekspressivlik və emosionallığın verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri. Bakı: “CBS Polygraphic Production”, 160 s.
5. Trubetskoy, N.S. (1960). Osnovy fonologii. Moskva, 366 s.
6. Shcherbak, A.M. (1981). Ocherki po sravnitel'noy morfologii tyurkskikh yazykov (glagol). – Leningrad: “Nauka”, 393 s.
7. Abdullayeva, C.R. (2018). Müasir ingilis dilində emosemiyalı frazeologizmlərin semantik-sintaktik təhlili. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 30 s.
8. Bağirov, A.Ə. (1985). Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: “Öndər” nəşriyyat, 141 s.
9. Bradford, R. (1993). A Linguistic History of English Poetry. London: Routledge.
10. Paşayeva, A., Cəfərova, E. (2006). Bədii üslubda obrazlığın ifadə imkanları. Bakı: “Elm və təhsil”, 400 s.
11. <https://writers.com>

Göndərilib: 20.02.2024

Qəbul edilib: 20.04.2024